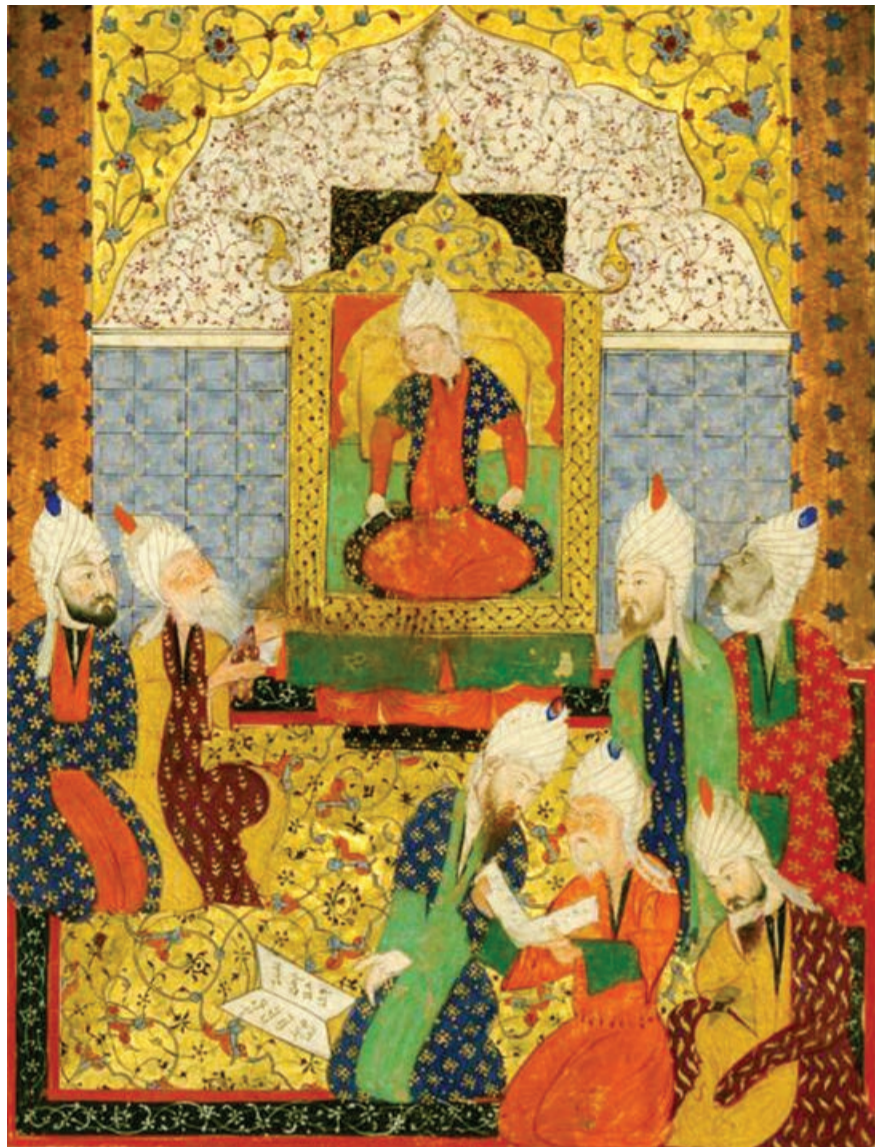

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi intibah ədəbiyyatının möhtəşəm xəzinəsini yaratmaqla Şərq poeziyasını həm forma, həm də məzmunca zənginləşdirmiş, ədəbiyyata ümumbəşəri ideyalar gətirmiş, dünya ədəbiyyatı tarixində yeni bir yaradıcılıq mərhələsinin əsasını qoymuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində XII yüzillik mədəni intibah dövrü sayılmış və Nizami bu dövrdə yazıb-yaratmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatına böyük töhfələr bəxş edən Nizami Gəncəvi öz yaradıcılığında xalq ədəbiyyatına müraciət etmiş, folklorumuzun tükənməz xəzinəsindən bəhrələnmişdir. Bu dahi sənətkarın "Xəmsə"sində yüzlərlə əfsanələrə, əsatlərə təsadüf edilir. Bunlardan bəzilərini o özü yaratmış, bəzilərini yazılı məxəzlərdən, şifahi ədəbiyyatdan istifadə edərək yenidən işləmiş, təkmilləşdirmişdir. Nizami yaradıcılığında əfsanə və rəvayətlər, milli adət-ənənələr, xalq deyimləri, atalar sözü və məsəllər, folklor süjet və motivləri ilə yanaşı, həm də mərasimlər, Novruz bayramı ilə bağlı, o cümlədən Novruz çərşənbələrinin rəmzi olan dörd ünsürlə əlaqədar görüşləri diqqəti cəlb edir. Nizami irsini öyrənən alimlər belə qənaətə gəlmişlər ki, "Nizami maddə ilə məkanın ay-

Nizami poemalarında dörd yaradılış ünsürü

rılmaz məfhum olduğunu qəbul edən, obyektiv gerçəkliyin əsasını təşkil edən dörd ünsür haqqında öz əsərlərində qeyd edir və göstərir ki, bunları Allah yaratmışdır". Beləliklə də, Nizami Gəncəvi Aristotelin "dünyanın dörd ünsürdən yaranması" nəzəriyyəsini qəbul etmişdir. Həmin nəzəriyyəyə görə, "dörd ünsürün hər birinin öz mərkəzi var və onlar bu mərkəzə doğru meyil edir". Hava və od hər zaman yuxarıya doğru qalxır, su ilə torpaq isə aşağıda yerləşir.

"Leyli və Məcnun" poemasında "Allahın peyğəmbərinin meracı haqqında" hissəsində şair dörd yaranış ünsürü ilə bağlı fikirlərini ifadə edir. "Şahzadənin tərifi və oğlunu ona tapşırmaq" fəslində isə dörd ünsür belə vəsf olunur:

*Yeddi ölkədən xərac alana
Dörd gövhərin düyününi açan
Böyüklərin gözününuru,
Tacidarlar namazının mehrabı...*

Nizamiyə görə, Yaranışın başlanğıcı dörd müqəddəs ünsür üzərində qurulmuşdur. Su, od, yel və torpaq bir-birilə vəhdət təşkil edir, biri digərini tamamlayır. Tədqiqatçı alim Ramazan Qafarlı haqlı olaraq bu ünsürlər arasında mövcud olan əlaqə və münasibətlərin qurulması barədə bildirir ki, "Su,

od, torpaq və havanın vəhdəti ilə zamanın çıxışı, məkanın isə ilk dayanacağı müəyyənləşir. Vahiddən zərrələr ayrılır, varlıqlara çevrilir, hər şey ikiüzlü formalaşır, rəqəmlərin ardıcılığı fəaliyyətin və inkişafın mərhələlərini təyin edir". "Leyli və Məcnun" əsərində göstərilir:

*Əlindəki şey istər arpa, istər qara pul olsun,
Onda dörd gövhərdən (torpaq, od, su, hava)
hər şey var...*

Nizami "İskəndərnamə"nin "Şərəfnamə" hissəsində isə yazır:

*Sən göyləri qurub ucaldın,
Yeri isə onların güzərgahı etdin.
Sən bir damcı sudan yaratdın
Günəşdən də parlaq gövhərləri...*

Burada şair Uca Tanrının qüdrətini, əvvəlcə əlçatmaz göyləri, sonra "bir damcı sudan" yeri yaratdığını vəsf etmişdir".

"Şərəfnamə"də Novruz və Səddə bayramlarının keçirilməsi ilə bağlı belə bir süjet verilir:

*Novruz və Səddə bayramlarında
Ayınlar yenidən olurdu bərpa
Ər üzü görməmiş gəlinlər, qızlar
Evindən sevinclə dışarı çıxar
Əllər al xınalı, üzlər bəzəkli
Hər yandan gəlirdi coşğun ürəkli...*

Mənbələrdən bəllidir ki, Səddə odla bağlı keçirilmiş qədim bayramlardır. Zərdüştiliklə bağlı yaranmış bu bayramın Novruzdan təqribən əlli gün əvvəl keçirilməsi və odun həmin gün tapılması ilə əlaqədar mülahizələr də vardır.

Dahi Nizami "İskəndərnamə"nin "İqbalnamə" hissəsində də dörd ünsürlə bağlı fikirlərini bildirmişdir. O, "İqbalnamə"nin "Kitabın yazılmasının səbəbi" fəslində göstərir:

*Nədir dörd yol üstə məskən düzəltmək?
Nədir qarın güdmək dördəyaqlıq?
Dörd balıq qeydindən qurtaranda biz,
Asudə yatarıq səssiz-səmirsiz ...*

Burada şair dörd yol və dörd balıq dedikdə, yenə də dünyanın dörd ünsürdən ibarət olduğunu bir daha vurğulayır və bildirmək istəyir ki, insan öldəndən sonra ancaq asudə ola bilər. Həminin "İqbalnamə"nin "Arşimides ilə çinli kəninin hekayəsi" fəslində şair yazır:

*Rüzgar ona görə dəyişir hər an
Tərəyib dörd ana yeddi atadan,
Oğlunu bir rəngdə görmək istəsən,
Ürəktək bir ata-analı ol sən...*

"İskəndərnamə"nin "İqbalnamə" fəslində "İskəndərin yeddi alimlə xəl-

vətə çəkilməsi" bəhsi çağdaş dövrümüzdə də maraqlı kəsb edən fikirlərlə zəngindir. Burada böyük İskəndər dövrünün ən məşhur yeddi alimi ilə görüşüb, onlarla dünyanın necə yaranması haqqında söhbət aparır. İskəndər Əflatun (Platon), Bəlinas (Plin), Ərəstu (Aristotel), Valis (Fales), Sokrat, Fərfüriyüs (Porfiri), Hürmüz (Hermes) kimi filosoflara müxtəlif suallarla, xüsusən də ilk yaranma səbəbi, ilk tərkib, ilk baharın necə olması və sairə elmi izahlara ehtiyac duyulan vacib sorğularla müraciət edir. Əsərdən görürük ki, alimlər bu sualları müxtəlif formada izah edirlər. Məsələn, Ərəstu hesab edir ki, əvvəlcə hərəkət, hərəkət nəticəsində "parlaq göylər" in gərdeşindən od, daha sonra hava, sonda isə şirin su yaranmışdır. Valis "məncə, su olmuşdur, hər şeydən əvvəl" deyərək sözünü belə əsaslandırılmışdır:

*"Sudan bu kainat yarana bilməz"
Deyə inkar etmək istəsə hər kəs,
Nüfəni bir anlıq qoy salsın yada,
Süzümə sübutdur, dəlidir o da!"*

Dahi Nizaminin poetik qələmindən filosof Bəlinasın fikirlərini, kainatın başlanğıcında dörd ünsürün dayandığıını belə ifadə edir:

*İlkin tilsim kimi yaranmış torpaq,
Qalan tərkiblər də onandır ancaq
Hərəkət qüvvəsi ona etdi kar,
Atəşi söndükcə yarandı buxar...*

*Buxarda vəznə ağır olanlar
Hərə bir mərkəzdə tuturdu qərar.
Onlardan birinci-işıqlı oddur...
İkinci havadır, hərəkətdədir...
Üçüncü - sudur ki, tərəvət verər...
Dördüncü torpaqdır, tapdayır əyyam...*

Əsərin "İqbalnamə" hissəsində adıçəkilən bölmədə iştirak edən digər alimlərin, Sokratın, Fərfüriyüsün, Hürmüzün və Əflatunun bütün kainatın Uca Yaradan tərəfindən xəlq edildiyi haqqında fikirləri poetik vasitələrlə diqqətə çatdırılmışdır.

Nizami "İqbalnamə"nin "Əflatunun dedikləri" bölməsində söyləyir:

*Bir kəs ki, aql ona ad verib: Qadir,
Özü bildiyini özü xəlf edir.
Ayrıca yaradıb o, hər gövhəri
Vasitə olmayıb burda digəri.
Hər gövhər bəzənib kamala yetdi,
Ortadan itilaf, ziddiyyət getdi.
Bu zidd qüvvələri bir yerə qatdı,
Ağıllı, hünərli insan yaratdı...*

Burada şair zidd qüvvələr dedikdə, dörd ünsürü - suyu, odu, torpaq və havanı nəzərdə tutmaqla demək istəyir ki, Uca Yaradan bir-birinə zidd olan bu dörd maddədən insan yaratdı.

Bütün bunlardan belə nəticəyə gələ bilirik ki, Nizami öz yaradıcılığında dörd ümumbəşəri ünsürün həm dünyanın, həm də insanın yaranmasında bilavasitə iştirakını şüurlu şəkildə qəbul etmiş, bu problemi əsərlərində daha da qabartmağa çalışmış, bununla da elmin, fəlsəfənin tərənnümü və təbliği işində əsl mütəfəkkir dünyagörüşünü şərh etmiş və dünyaya çatdırmışdır.

Ülkər NƏBİYEVA,
Bakı Dövlət Universitetinin professoru,
filologiya elmləri doktoru